

Тадеуш Боровський

Тадеуш Боровський (1922–1951), талановитий польський новеліст, поет, есеїст, історик і журналіст, був в'язнем Освенціма й Дахау з 1943 по 1945 рік. Після того як німці окупували Польщу в 1939 році, навчатися полякам заборонили. Боровський завершив свою середню освіту у варшавському підпіллі, а потім відвідував таємні лекції у Варшавському університеті. Окрім поезії, Боровський писав матеріали для підпільної преси – діяльність, що каралася, якщо не смертю, то концтабором.

Гестапо схопило Боровського. В'язниця, в якій він перебував упродовж двох місяців, була розташована поблизу варшавського гетто. Із вікна своєї камери він спостерігав повстання, яке відбулося там у квітні 1943, але наприкінці того місяця його відправили до Освенціма, де Боровський став в'язнем 119198. За три тижні перед тим умертвіння газом неевреїв припинили. Тож Боровського направили працювати санітаром шпиталю. Якщо ця робота й врятувала йому життя, вона ж і отруїла йому душу. Ще тривалий час після звільнення Боровський переживав докори сумління через те, що і його вплутали в систему, яка знищила таку кількість беззахисних людей.

Після звільнення в 1945 році з Дахау Боровський повертається до Польщі і продовжує свою письменницьку діяльність. Польське видання його найвідомішої книжки – збірки новел під назвою «Прошу до газової камери» – з'явилося в 1948 році. Стираючи чітке розмежування між злочинцями й жертвами – по суті, між добром і злом – Боровський показує, невблаганно й саркастично, як Освенцім ставить під знак запитання такі традиційні категорії, як «герой» або навіть «трагедія».

Як і в інших оповіданнях згаданої збірки, в новелі «Люди, що йшли нескінченним потоком», яку подано в цьому виданні, оповідь ведеться від імені форарбайтера Тадеуша, помічника капо. Ця людина, як і сам Боровський, – представник, за висловом Прімо Леві, «сірої зони». Будучи в'язнем, він, водночас, є і тим гвинтиком, що підтримує функціонування табірної інфраструктури. Форарбайтер Тадеуш перебуває там не за своєю волею, але він там, і Боровський зображує – часто із крижаною безсторонністю, яка відповідає бруталності Освенціма, – що це означає.

Автор ведається до крайньої іронії. Вражений Голокостом і, вочевидь, пригнічений комунізмом, що він було підтримував після Другої

світової війни, 1 липня 1951 року Тадеуш Боровський відкрив газовий вентиль і порухався з життям.

Люди, які йшли нескінченним потоком*

Була рання весна, коли ми розпочали спорудження футбольного поля на пустирищі поза шпитальними бараками. Місцина була прегарна: ліворуч – цигани з дітлахами-швендями, з чарівними й розчепуреними жінками-санітарками та прибиральницями; з тильного боку – колючий дріт, а за ним – вантажна платформа з ширококоліїним залізничним полотном і нескінченною вервечкою поїздів, що прибували й відбували; за цією платформою – жіночий табір – *Frauen Konzentration Lager*. Ніхто й ніколи, певна річ, не вживав його повної назви. Казали просто FKL – цього було достатньо. Праворуч від поля були розташовані крематорії; деякі з них містилися позаду платформи, обіч FKL, інші – ближче, просто біля колючого дроту. Масивні споруди, що вгрузали в землю. А за крематоріями – гайочок, через який пролягла дорога до газових камер.

На цьому футбольному полі ми працювали протягом усієї весни, і ще до завершення роботи взялися садити квіти під вікнами блоків й опоряджувати корпуси вигадливими, зигзагуватими бордюрами з потовченої червоної цегли. Посіяли шпинат і салат-латук, соняшники й часник. Заклали маленькі зелені газони з травою, пересадженою з крайки футбольного поля і поливали їх щодня водою, принесеною в діжках з умивалень.

Саме тоді, коли квіти мали ось-ось зацвісти, футбольне поле було готове. Відтоді квіти росли самі по собі, покинуті хворі лежали в шпитальних ліжках, а ми грали у футбол. Щовечора, тільки-но закінчувалося вечірнє годування, хто-небудь – кому це спадало на думку – виходив на поле і ганяв м'яча. Інші стояли купками біля колючого дроту і перекидалися словом через усю споруду платформи з дівчатами із FKL.

Одного дня я стояв на воротах. Як завжди в неділю, поспостерігати за грою зібрався чималий натовп санітарів із шпиталю та видужуючих. Захищаючи ворота, я стояв спиною до платформи. М'яч вийшов за межі поля і докотився аж до колючого дроту. Я побіг за ним і, піднімаючи його з землі, окинув поглядом платформу.

Щойно прибув потяг. Із товарних вагонів виходили люди й простували до гайочка. Здаля я міг побачити лише яскраві барвисті плями. Жінки, мабуть, були вже в літньому вбранні – уперше в цьому сезоні. Чоловіки

були без піджаків, і їхні білі сорочки чітко вирізнялися на зеленому тлі дерев. Процесія повільно рухалася вперед, поступово розростаючись, у міру того, як в неї вливалися нові люди з вагонів. І ось вона зупинилася. Люди посідали на траву, звертаючи свої погляди у наш бік. Я повернувся з м'ячем і кинув його в поле. Він переходив від одного футболіста до іншого і, виписавши величезну дугу, повернувся до воріт. Я відбив його на кутовий. М'яч знову покотився по траві. Я ще раз побіг за ним. А наздогнавши й піднявши його, я заляк, наче вкопаний – платформа збезлюдніла. Від усієї барвистої літньої процесії не залишилося жодної людини. Потяг також відійшов. Знову виднілися бараки FKL, і знову санітари й пацієнти поставали уздовж колючого дроту, гукаючи до дівчат, а ті відповідали їм з другого боку платформи.

Між двома вкиданнями м'яча у футбольній грі, якраз за моєю спиною три тисячі людей було відправлено на смерть.

Упродовж наступних місяців процесії в напрямку гаю рухалися двома шляхами: один пролягав просто від платформи, інший – попід стіною шпиталю. Обидва шляхи вели до крематоріїв, але декому випадала щаслива доля обійти їх стороною, прямуючи до «сауни», а це означало не лише помитися в лазні, позбутися вошей, побувати у циркульника та отримати новий тюремний одяг. Це означало – залишитися в живих. У концтаборі, щоправда, але – в живих.

Щоранку, коли я вставав, щоби мити підлогу в шпиталі, люди йшли – обома тими шляхами. Жінки, чоловіки, діти. Несли свої клунки.

Коли я сідав обідати – а обіди були непогані, – люди все йшли. Наш барак стояв на осонні; ми відчиняли навстіж двері й вікна і збризкували підлогу водою, щоби прибити пилюку. Після полудня я доставляв посилки, які вранці привозили з поштової служби Освенціма. Клерк розносив листи. Лікарі перев'язували рани й робили уколи. Щоправда, для цілого блоку був лише один шприц. Теплими вечорами я сідав біля входу до бараку і читав книжку «Mon frère Yves» [«Мій брат Ів»] П'єра Лоті – тоді як люди все йшли – обома тими шляхами.

Часто серед ночі я виходив на повітря пройтися. Електричне світло яскраво освітлювало колючий дріт. Дороги були в непроглядній п'єтмі, але я виразно чув віддалений гомін тисячі голосів – рух процесії не припинявся. І раптом осяялось геть усе небо; над гаєм здійнялося полум'я... і пролунали пронизливі людські зойки.

Я втупився в ніч – отупілий, онімілий і заляклий від жаху. Усе моє єство тремтіло, а всередині все переверталось, якимось навіть поза моєю

волею. Відтак я втратив владу над своїм тілом, хоч і відчував його кожний відрух. Розум мій перебував у стані цілковитого спокою, лише тіло немовби протестувало.

Невдовзі після того я пішов зі шпиталю. Ті дні переповнювалися важливими подіями. Війська Союзників висадилися на узбережжі Франції. Російський фронт, як ми прочули, просувався на захід у напрямку Варшави.

Однак у Біркенау довжелезні валки потягів, завантажених людьми, вдень і вночі чекали своєї черги на станції. Двері вагонів відчинялися, і люди рушали – обома тими шляхами.

Поруч із трудовою зоною табору містилася пустельна, недобудована зона «С». Готові були тут лише бараки та довкола них – колючий дріт під високою електричною напругою. Проте дахи ще не були покриті листами толю, а в деяких блоках не було й нар. Як правило, блок у Біркенау, обладнаний трьома ярусами нар, вміщав до п'яти сотень осіб. Однак у зоні «С» у кожний блок почали тепер набивати із тисячу або й більше молодих жінок, набраних із числа тих людей, що були на платформі... Двадцять вісім блоків – це понад тридцять тисяч жінок. Вони були голомозі, в легенькому літньому одязі без рукавів. Однак спідньої білизни їм не видали. А також ні ложок, ні мисок, ані навіть ганчір'я для тіла. Біркенау розташований на болотах, коло підніжжя гірського пасма. Удень повітря було теплим і таким прозорим, що виразно можна було бачити гори, однак зранку вони були оповиті густим, крижаним туманом. Ранки були холодні й пронизливі. Для нас це означало всього-на-всього освіжаючий перепочинок перед спекотним літнім днем, а жінки, котрі лише за двадцять метрів праворуч од нас стояли з п'ятої ранку на переключці, синіли від холоду й горнулися одна до одної, як зграя куріпок.

Ми називали цей табір «Перським базаром». У погожі дні жінки висипали на повітря й сновигали широкими проходами між блоками. Їхні барвисті літні сукні і строкаті хусточки на поголених головах справляли враження гамірливого, пістрявого ринку – перського базару, з огляду на його екзотичний характер.

Здала ці жінки мали вигляд безликий, без певного віку. Не більш як білі плями та розмиті постаті.

«Перський базар» був ще недобудованим табором. Команда «Вагнер» розпочала мостити через цю зону дорогу, утрамбовуючи її важким котком. Інші вовтузились із каналізацією й працювали на умивальнях, що мали бути обладнані у всіх зонах Біркенау. Ще хтось

був заклопотаний забезпеченням мешканок «Перського базару» основним табірним причандаллям – ковдрами, металевими чашками та ложками – усе це акуратно розкладали в гардеробах під орудою головного наглядача, уповноваженого есесівця. Звичайно, чимала частка цих речей миттю «випаровувалася» завдяки працівникам-спритникам.

Зі своїми товаришами я крив дахи над халупами для старост блоків по всьому «Перському базару». Робилося це не за офіційною вказівкою і не з почуття обов'язку. Те, що спонукало нас до цього, не було також і солідарністю з відібраними за певними критеріями – жінками зі FKL, які обійняли тут всі відповідальні посади. Насправді, ми використовували «плановий» толь і розтоплювали «планову» смолу, а за кожний рулон толю й за кожну цеберку смоли староста мала платити. Вона мусила сплатити капо, командофюрерові, всіляким «тузам» команди. Розраховуватися могла в будь-який спосіб: коштовностями, продовольством, жінками зі свого блоку або власним тілом. Залежно від обставин.

На подібних засадах монтери проводили електрику, теслярі будували й опоряджували халупи, використовуючи заплановані для інших потреб лісоматеріали, муляри роздобували металеві грубки і ставили їх там, де треба.

Саме тоді я ближче познайомився з побутом цього дивного табору. Ми прибували туди вранці, штовхаючи перед собою візок, завантажений толем і смолою. На воротях стояла жіноча варта СС – стегнасті блондинки в чорних шкіряних чоботах. Вони обшукували нас і впускали. Потім самі робили обхід блоків. Частенько вони мали коханців серед мулярів і теслярів. Віддавалися їм у недобудованих умивальнях та халупах старост.

Вкотивши в табір візок, ми просувалися далі між бараками. Там, на маленькому майданчику розкладали багаття, розтоплювали смолу. Вмить нас оточували жінки. Вони просили нас дати їм що-небудь: складаний ніж, носовичок, ложку, олівець, шмат паперу, поворозку чи кусень хліба.

«Адже ви завжди можете якось улаштуватися», – казали вони. «Ви вже давно в таборі і вижили. Певна річ, у вас є все, що потрібно. Чому б вам не поділитися з нами?»

Спочатку ми роздавали їм усе, що нам траплялося мати при собі, вивертаючи при цьому свої кишені, аби показати, що нічого більше немає. Знімали із себе сорочки й віддавали їм. Але поступово ми почали приходити з порожніми кишенями й не давали їм нічого.

Ці жінки не були схожі одна на одну, як це здавалося, коли дивитися на них із іншої зони – на відстані двадцяти метрів.

Серед них були й маленькі дівчатка з непоголеними головами – заблукалі маленькі херувими з картини останнього суду. Були молоді дівчата, які з подивом видивлялися на жінок, котрі юрмилися довкола нас, і зі зневагою поглядали на прибулих, грубих і брутальних чоловіків. Були й заміжні жінки, котрі розпачливо розпитували нас у надії почути щось про своїх зниклих чоловіків, а також матері, які намагалися відшукати своїх дітей.

«Ми такі нещасні, такі змерзлі й голодні, – скаржилися вони. Скажіть нам, може, їм хоч трошки легше?»

«Мабуть, – якщо існує Божа справедливість», – поважно відповідали ми, без тіні глузування й піддражнювання.

«Адже ж вони живі?» – допитувалися жінки, проникливо вдивляючись у наші обличчя.

Ми мовчки йшли від них, воліючи повернутися до роботи.

Старостами на «Перському базарі» були, переважно, словацькі дівчата, які розуміли мову нових мешканок. Кожна із цих дівчат мала за собою кількарічний досвід концентраційного табору. І кожна пам'ятала перші дні в FKL, коли трупи жінок звалювали до купи попід стінами бараків, а невинесені – гнили на шпитальних ліжках, і коли людські екскременти потворною кучугурою височіли посеред бараків.

Усупереч своїм грубим манерам, вони зберегли притаманну їм жіночність і доброту. Можливо, у них теж були коханці і, можливо, вони також крали маргарин і консервні бляшанки, щоби заплатити за ковдри та сукні, але...

...але я пригадую Мірку – невисоку на зріст, кремезну, «рожевеньку» дівчину. Її халупа теж була вся в рожевих тонах, із рожевими фіранками на вікні, яке виходило на той бік, де був блок. Рожеве світло всередині халупи кидало рожевий відсвіт на обличчя дівчини, через що вона мала вигляд оповитої тоненьким серпанком. У нашій команді був єврей із гнилими зубами, закоханий у Мірку. Він завжди бігав по табору, аби купити свіжих яєць для неї, а потім перекидав їх, загорнуті у м'яку обгортку, через колючий дріт. Він проводив із нею не одну годину, майже не звертаючи уваги ні на есесівок, що обходили бараки, ні на нашого шефа, котрий походжав, маючи при собі величезного револьвера, притороченого до білого літнього однострою.

Одного разу Мірка прибігла до того бараку, де ми настилали дах. Вона схвильовано робила якісь знаки єврею і, звертаючись до мене, крикнула:

«Спустіться, будь ласка! Може, й ви чимось допоможете».

Злізши з даху на двері барака, ми стрибнули додола. Мірка схопила нас за руки і потягнула до своєї халупи. Там вона провела нас між нарами і, вказуючи на купу кольорових покривал і ковдр, на яких лежала дитина, збуджено проказала:

«Подивіться, дитина вмирає! Скажіть, що робити? Чому вона захворіла так раптово?»

Дитина спала, але дуже неспокійно. Вона мала вигляд троянди в золотій оправі – її палаючі щічки були оточені вінчиком світлого волосся.

«Яке гарнесеньке дитя», – прошепотів я.

«Гарнесеньке!» – вигукнула Мірка. «Усе, на що ви спромоглися, це сказати, що воно гарнесеньке! А воно може вмерти будь-якої миті! Я мусила переховувати його, аби воно не потрапило до газової камери! А раптом есесівка знайде його? Допоможіть мені!»

Єврей поклав їй руку на плече. Вона відштовхнула його й невтримно заридала. Я стенив плечима й вийшов із барака.

Здалеку я побачив вагони, що рухалися уздовж платформи. Вони привезли нових людей, які підуть у напрямку гаю. Одна група – «Канада» щойно поверталася після розвантаження вагонів, а широкою табірною дорогою вже рухалася повз неї інша група, що збиралася зайняти її місце. Над верхівками дерев здіймався дим. Я примостився біля цеберки з киплячою смолою і, помішуючи її, довго сидів, замислившись. Якоїсь миті у моїй голові несподівано майнула шалена думка: я теж хотів би мати дитину з рожевими щічками й розсипаним руським волоссям. Я голосно розсміявся з такої примарної ідеї й поліз на дах, щоб змастити його розтопленою смолою.

А ще я пригадую іншу старосту – дебелу й рудоволосу, з широкими ступнями й порепаними руками. У неї не було окремої халупи, а лише декілька ковдр, розкладених на ліжку, а замість перегородки – ще кілька, перекинутих через грубий мотузок.

Вона якось сказала, показуючи на жінок, які покотом лежали на нарах: «Я не хочу, аби вони відчували, що я начебто відособлена од них. Можливо, я не в змозі дати їм щось, але я не хотіла б і відбирати щось у них».

«А ти віриш у загробне життя?» – раптом запитала вона у мене під час якоїсь легковажної розмови.

«Інколи, – відповів я обережно. – Одного разу я повірив у це, коли перебував у в'язниці, а вдруге – вже тут, у таборі, коли мало не вмер.

«А якщо людина чинить зло, вона буде покарана, чи не так?»

«Вважаю, що так, якщо не існує якихось інших вищих критеріїв справедливості, відмінних від тих, що їх виробили люди. Розумієш... такого роду критеріїв, які висвітлюють причини й мотиви і згладжують провину у світлі загальної гармонії всесвіту. Чи може злочин, вчинений на площині, бути покараний у просторі?»

«Але я маю на увазі – у звичайному, людському розумінні!» – вигукнула вона.

«Зло має бути покаране. Поза будь-яким сумнівом».

«А ти робиш би добро, якщо б мав змогу?»

«Я не шукаю винагороди. Я будую дахи і бажаю вийти з концтабору живим».

«Але ти гадаєш, що вони, – дівчина кивнула підборіддям у невизначеному напрямку, – не заслуговують кари?»

«Мені здається, що для тих, хто несправедливо постраждав, самої справедливості замало. Вони хочуть, аби винуватці також несправедливо постраждали. Лише це вони сприймуть як справедливість».

«Ти хлопець розумний! Але не маєш найменшого уявлення, як поділити справедливо хліб, щоб не дати при цьому більший кусень своїй коханці!» – ущипливо промовила вона й пішла до барака. Жінки лежали впритул одна до одної на кількаярусних нарах. Обличчя у жінок були застигли, лише очі – великі й гарячкові – здавалися живими. У цій частині табору вже почався голод. Рудоволоса староста снувала від нар до нар, заговорюючи до жінок, аби відволікти їх від їхніх думок. Стягувала з нар співачок і наказувала їм співати, танцюристів примушувала танцювати, поетів – декламувати вірші.

«Повсякчас, ненастанно вони запитують мене про своїх матерів і батьків. Вони просять мене написати їм».

«Мене вони теж просили. Це нестерпно».

«Тебе! Ти приходиш і знов ідеш собі, а мені як? Я просила їх, благала: якщо якась із них завагітніє, не зголошуватися до лікаря, якщо хтось занедужає, залишатися в бараці! І ти думаєш, вони вірять мені? Анітрохи не важить, що я щосили намагаюся захистити їх. Що можна вдіяти, якщо вони самі пруться до газових камер?»

Одна з дівчат, стоячи на плиті, наспівувала якийсь шлягер. Коли вона скінчила, жінки на нарах зааплодували їй. Дівчина, посміхаючись,

кланялася. Рудоволоса староста закрила обличчя своїми мозолястими руками.

«Не могу більше витримати! Це так мерзенно! – прошепотіла вона. І раптом скочила на ноги і сама вилізла на плиту. Злазь!» – наказала вона співачці.

Жінки замовкли. Вона здійняла руку.

«Тихо! – крикнула староста, хоча ніхто не вимовив жодного слова. – Ви запитували мене про ваших батьків і дітей. Я не говорила вам, жаліючи вас. Але зараз я скажу, щоб ви знали, бо вони вчинять те саме і з вами, якщо ви занедужаєте! Ваші діти й чоловіки, ваші батьки зовсім не в іншому таборі. Їх заштовхнули в камеру й пустили туди газ! Їх задушили газом, розумієте? Як і мільйони інших людей, як і мою матір і мого батька. Вони горять у глибоких ровах і в печах... Дим, що його ви бачите над верхівками дахів, виходить зовсім не з цегляного заводу, як вам кажуть. Це дим од ваших дітей! А тепер іди і співай», – закінчила вона спокійно, звертаючись до переляканої співачки. Після цього вона розвернулася й вийшла із блоку.

Певна річ, умови як в Освенцімі, так і в Біркенау поступово покращувалися. Напочатку побиття й убивства були звичайною річчю, однак пізніше вони складали лише поодинокі випадки. Спочатку доводилося спати на підлозі, лежачи на одному боці через брак вільного місця й маючи змогу перевернутися лише за командою; пізніше можна було, за бажанням, спати на нарах, а іноді навіть і в ліжку. Напочатку ви мусили стояти на перекличках до двох діб за один раз, пізніше – лише до другого гонга, тобто до дев'ятої години. У перші роки посилки були заборонені, згодом їх дозволили: спочатку вагою до 500 грамів, а потім – будь-якої ваги. Будь-якого зразка кишені були спочатку під суворою заборонаю, але наприкінці довкола Біркенау можна іноді було побачити декого навіть і в цивільному одязі. Після перших трьох чи чотирьох років життя в таборі ставало дедалі «кращим і кращим». Ми були певні, що жах перших років ніколи вже не повториться і були горді з того, що вижили. Що гірше німцям велося на бойових фронтах, то більше кращало наше становище. А оскільки їм велося дедалі гірше й гірше...

А на «Перському базарі» час, здавалося, плинув у зворотному напрямку. Знову перед нашими очима поставав Освенцім 1940 року. Жінки жадібно ковтали юшку, до якої в наших блоках ніхто навіть і не подумав би доторкнутися. Вони смерділи від поту й місячних. Стояли на перекличках із п'ятої ранку. Коли їх нарешті перераховували, була

майже дев'ята. Тоді їм давали простиглої кави. О третій після полудня починалася вечірня перекличка, і вони отримували обід: хліб і щось до хліба. Оскільки вони не працювали, їм не виділявся *Zulage* – додатковий трудовий пайок.

Іноді їх виганяли з бараків серед дня на додаткову перекличку. Вони шикувалися зімкнутими шерезами й крокували вздовж дороги ряд у ряд. Дебелі блондинки-есесівки у шкіряних чоботах висмикували з їхніх рядів усіх худючих, бридких або череватих і штовхали всередину «ока». Так зване «око» являло собою замкнене коло, утворене зімкненими руками вартових. Заповнене жінками, це коло рухалося якимось макабричним танком до табірних воріт, щоби там бути поглинутим більшим, загальнотабірним «оком». П'ятсот, шістсот, тисяча відібраних жінок. Відтак починався їхній хід – обома тими шляхами.

Часом есесівка входила до блоку. Вона оглядала нари: жінка, яка пожирала очима інших жінок. Розпитувала, чи не потребує якась із них лікаря або, може, є вагітні. У шпиталі, за її словами, вони отримуватимуть молоко та білий хліб.

Ті, що зголошувалися, злазили з нар і, втягнені всередину «ока», йшли до воріт – у напрямку гаю.

Аби змарнувати денний час (оскільки у нас майже не було роботи в таборі), ми частенько подовгу бували на «Перському базарі» – або в халупах у старост, або попід стінами бараків, або в убиральнях. У старости можна було попити чайку або подрімати годинку-дві в її ліжку. Сидячи попід бараками, можна було потеревенити з теслями та мулярами. Довкола них завжди сновигало кілька жінок – у гарненьких светрах та в панчохах-павутинках. Будь-яка з них ладна була до ваших послуг за шмат пістрявого шовку чи блискучу прикрасу. За моєї пам'яті ще не було такої дешевизни на жінок.

Будівля вбиральні була спільною для чоловіків та жінок і мала два відділення, що розділялися лише дерев'яною перегородкою. На жіночій половині завжди людно й галасливо, на нашій – тиша й приємна прохолода від цементної підлоги. Можна сидіти тут годинами, розводячи амурні теревені з гарненькою, мініатюрною прибиральницею Катрею. Інтер'єр ні у кого не викликав якоїсь ніяковості чи незручності. Зрештою, людина тут такого набачилася...

То було в червні. Обома тими шляхами і вдень, і вночі йшли люди. Спозаранку до глибокої ночі весь «Перський базар» стояв на перекличці. Дні були погожі, й смола плавилася на дахах. Потім зарядили дощі, й

принесли із собою пронизливі вітри. Ранками тягнуло холодом і сирістю. Але невдовзі знову розпогодилося. До платформи безупинно підїжджали потяги, і люди все йшли і йшли... Часто ми змушені були стояти й чекати, не в змозі дістатися до роботи, оскільки вони заступали нам дорогу. Вони йшли спроквола, розтягнутими групами, іноді тримаючись за руки. Жінки, похилого віку чоловіки й діти. Проходячи повз нас за колючим дротом, повертали мовчазні обличчя. В їхніх очах стояли сльози співчуття до нас, і вони кидали нам через колючий дріт хліб.

Жінки знімали з рук годинники й кидали їх нам під ноги, знаками заохочуючи підібрати їх.

Біля воріт грав оркестр – фокстроти й танго. Табірники вдивлялися в крокуючих. Людина має надто обмежену емоційну палітру для вираження сильних почуттів і шалених пристрастей і вдається до тих самих виражальних засобів, як і в разі пересічних і буденних почуттів. Вона вживає ті самі звичайні слова.

«Скільки вже їх пройшло? Від середини травня минуло майже два місяці. Якщо рахувати по двадцять тисяч щодня... то близько мільйона!»

«Але ж вони не могли заганяти стільки до газових камер щодня. А втім... дідько їх знає, у них чотири печі і кілька ровів...»

«Тоді рахуймо інакше: з Кошице й Мукачева було майже 600 тисяч. Поза будь-яким сумнівом, їх усіх перевезли. А скільки з Будапешта? Тисяч 300 буде запросто.»

«Яка вже різниця?»

«*Ja*, але, мабуть, скоро буде цьому кінець. Винищать всіх до одного.»

«Не хвилюйся, не забракне.»

Людина стенає плечима й дивиться на дорогу. За юрмищем людей спроквола ідуть есесівці, спонукаючи своїми прихильними посмішками просуватися далі. Вони пояснюють, що вже недалеко, і поплескують по раменю якогось дідка, який, кумедно чимчикуючи, поспішає до траншеї, швиденько спускає штани й присідає навпочіпки. Есесівець гукає до нього і вказує на юрбу, що віддаляється. Дідок киває головою, натягує штани і, кумедно чимчикуючи, намагається наздогнати юрбу.

Людина, яка спостерігає це, ледь стримує усмішку, розважена виглядом іншої людини, яка так поспішає до газової камери.

Потім ми працювали на складах: теж смолили дахи, що протікали. У складських приміщеннях зберігалися купи різного мотлоху та невипотрошених клунків. Скарб, відібраний у тих людей, що йшли до газових камер, безладно нагромаджувався тут, не прикритий від сонця й дощу.

Щодня, розклавши багаття під цеберкою зі смолою, ми заходжувалися «організовувати» підобід. Один приносив відро води, другий – торбу сушених вишень або слив, третій – цукор. Ми варили узвар і відносили його тим нашим спільникам, що на даху створювали видимість роботи. Інші смажили грудинку з цибулею і їли її з кукурудзяним хлібом. Ми намагалися поцупити все, що потрапляло до рук, і несли награбоване добро до табору.

Зі складських дахів дуже добре проглядалися палаючі вогнища та крематорії, що працювали на повну потужність. Видно було, як люди входили всередину і роздягалися. Потім есесівці швидко й наглухо зачиняли вікна. Через кілька хвилин, упродовж яких ми навіть не встигали, як слід, просмолити лист толю, вони вже розчиняли навстіж вікна й бокові двері, аби провітрити приміщення. Відтак з'являлася крематорна команда – *Sonderkommando*, яка зносила трупи до палаючих вогнищ і кидала їх в огонь. І так тривало зранку до ночі і повсякдень.

Іноді після того, як подібний ешелон уже було відправлено на смерть до газової камери, під'їжджали запізнілі автомашини із хворими. Витратити на них газ було економічно не вигідно. Їм наказували роздягатися догола, і обершарфюрер Моль розстрілював їх із гвинтівки або зіштовхував живими до рову, над яким здійснювалося полум'я.

Одного разу привезли машиною молоду жінку, яка відмовилася розлучитися зі своєю матір'ю. Обох змусили роздягнутися, і мати пішла першою. Чоловік, що мав супроводжувати молодшу, геть остовпів, уражений витонченою красою її тіла, і від здивування й захвату почухав потилицю. Помітивши цей природній, хоч і простецький жест, жінка трохи отямилася. Почервонівши, вона схопила цього чоловіка за руку.

«Скажи, що вони зі мною зроблять?»

«Наберися відваги», – вимовив цей чоловік, не вивільняючи руки.

«Я відважна! Ти ж бачиш, я навіть не стидаюся тебе! Говори!»

«Головне, будь відважною. Ходімо. Я проведу тебе. Ти тільки не дивися».

Він узяв її за руку і повів, затуливши їй долонею очі. Шкварчання й сморід від паленого тіла й жар, що вивергався з якогось рову, вжахнув її. Вона спробувала висмикнутися.

Однак він лагідно прихилив їй голову, відкриваючи потилицю. І в ту ж мить обершарфюрер вистрілив, майже навмання. Чоловік зіштовхнув молоду жінку до рову, в якому палахкотіло полум'я, і, коли вона падала, почув її несамовитий, уривистий крик.

Коли «Перський базар», циганський табір та FKL були вщерть заповнені жінками, відібраними з тих, котрі прибували на платформу, навпроти «Перського базару» було відкрито новий табір. Ми прозвали його «Мексика». Він теж був поки що не опоряджений, отже, там також почали будувати халупи для старост, проводили електрику й склили вікна.

Минали дні, подібні один до одного. Люди виходили з товарних вагонів і йшли – тими двома шляхами.

Табірники переймалися кожен своїми проблемами: чекали на посилки й листи з дому, щось «організовували» для своїх приятелів і коханок, пускалися на різні авантюри. Ночі заступали дні, на зміну спекоті приходили дощі.

Наприкінці літа потяги перестали прибувати. Дедалі менше й менше людей ішло до крематоріїв. Спочатку в табірників виникло таке відчуття, що їм чогось бракує. Але потім призвичаїлися. Зрештою, відбувалися інші важливі події: наступ червоних військ, повсталала й палаюча Варшава, ешелони, що відправлялися щодня з табору у західному напрямку назустріч невідомості, новим недугам і смерті; бунт у крематоріях і втеча зондеркоманди, яка закінчилася розстрілом усіх утікачів.

Потім в'язнів почали перекидати з одного табору до іншого – без ложок, без мисок і без ганчір'я для тіла.

Пам'ять людини зберігає лише образи. І сьогодні, коли я пригадую останнє літо в Освенцімі, у мене перед очима пропливає нескінченний строкатий потік людей, що врочисто простують тими двома шляхами; жінка, котра стоїть із похиленою головою над ровом, з якого шугає полум'я; дебела рудоволоса дівчина на темному тлі всередині барака, яка нетерпляче вигукує:

«Ти мені скажи, чи буде зло покаране? У звичайному, людському розумінні!»

А ще я бачу перед собою єврея із гнилими зубами, який стоїть щовечора перед моїми нарами і, задерши голову, допитується:

«Ти отримав сьогодні посилку? Може, продаси мені яєць для Мірки? Заплачу марками. Вона так любить яйця...»

* Узято з: Tadeusz Borowski, *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*. New York: Penguin Books, 1979. Copyright © 1959 by Maria Borowski. English translation copyright © 1967 by Penguin Books Ltd. Усі права застережено. Передруковано з дозволу Viking Penguin Inc.

Єгуда Бауер

Єгуда Бауер уже знайомий нам із першої частини цієї книжки. Як і Рауль Гільберг, він відзначається притаманною історикам схильністю до деталізування. Але якщо Гільберг загострює свою увагу на постаттях злочинців, то Бауер зосереджується переважно на їхніх жертвах. Його науковий підхід тяжіє до уникнення узагальнень і, натомість, вирізняється увагою до розбіжностей, які проявляються, якщо розглядати зблизька обумовлені місцем і часом особливості. Такий світогляд спонукає Бауера ламати стереотипи щодо Голокосту, зокрема щодо поведінки євреїв за тих трагічних обставин. Із-поміж цих стереотипів найбільшого поширення набув той, що змальовує євреїв як пасивних і безборонних жертв, які йшли, як «вівці на забій». У своїй ґрунтовній праці про опір євреїв «Вихід євреїв із безсилля», фрагмент якої подано тут, Бауер показує, наскільки оманливим може бути цей стереотип.

Форми єврейського опору під час Голокосту*

Як було показано, загальним становищем євреїв часів гітлерівської доби було політичне безсилля. Переговори щодо їхнього спасіння, якщо взагалі й велися, мали б підтримуватися однією чи кількома головними політичними силами; без цього було б мало шансів на успіх. Євреї могли звернутися до цих сил, у них була можливість спробувати вплинути на громадську думку в країнах західної демократії, але врешті-решт вони надто залежали від милості інших. У вільному світі євреї могли закликати чи просити надати їм допомогу; перебуваючи за колючим дротом гітлерівського пекла, вони могли волати в надії, що приглушений відголос досягне зовнішнього світу. Чи могли зробити щось понад те захоплені в пастку євреї Європи? Якщо так, чи зробили вони це? Якою була реакція жертв на найжахливіший терор із всіх будь-коли запроваджених правлячим режимом?

Надзвичайно важливо, якою була реакція євреїв на нацистський режим, – так само як і неєвреїв. Євреї прагне знати традицію, яку він наслідує. Як ця традиція, увесь цей обшир історично вироблених цінностей проявили себе за найвищого випробування – смертного вироку, винесеного Гітлером єврейському народові? А може, єврейська цивілізація, пригнічена ударами жорстокого ворога й оточена на Сході переважно байдужим, а то й ворожим населенням, просто загинула?